

OSMAN B. HASAN B. MUHYİDDİN VE ESERLERİ

Süleyman GÜR*

Hayatı

Müellifin adına burada ele alacağımız risale sayesinde ulaşılmıştır. Bu risalenin mukaddimesinden anlaşıldığına göre kendi adı Osman, babasının adı Hasan, dedesinin adı ise Muhyiddîn'dir. Memleketi Trabzon'dur. Hayatı hakkında bunlar dışında herhangi bir bilgiye şimdilik ulaşamamıştır. Dolayısıyla müellifin yaşadığı dönem de tespit edilememiştir. Ancak risalesinde ikisi de hicri onuncu asırda yaşayan iki alimin, Sâdî Çelebi (ö. 945/1539) ve İsmüddîn'in (ö. 945/1538) tartışılan görüşlerini değerlendirdiği için en azından bu tarihlerden önce yaşamadığı söylenebilir.

Eseri

Ta'lika 'alâ Tefsiri'l-Kâzî fi kavlihi Te'âlâ lâbisîne fihâ ahkâbâ

Tefsir ilmine dair olan bu risale, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Bölümü, 2834 numara bulunan ve içerisinde irili ufaklı çok sayıda eserin bulunduğu bir mecmuanın 55b-57b varakları arasındadır. Dili Arapçadır. Ayet tefsiri kategorisindedir. Müellif adı mukaddimede "Osman b. Hasan b. Muhyiddin et-Trabzonî" şeklinde geçmektedir. Ancak kataloğa müellif adı hataen Osman b. Halil et-Trabzonî diye kaydedilmiştir. Ne mukaddimede ne de hâtimede eserin telif tarihine dair kayıt yoktur. Müstensih adı ve istinsah tarihi de bulunmamaktadır.

Başka bir katalog tespit fişinde, *Risâletü'l-ahkâb lâbisîne fihâ ahkâbâ* isimli bir eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Bölümü, 2834 yer numarasında 1b-8b varakları arasında Ali b. Hasan et-Trabzonî adına kayıtlıdır.¹ Ancak yapılan inceleme sonucunda Şehid Ali Paşa, 2834 yer numarası 55b-57a varakları arasında bulunan eserin katalog kaydı sırasında yanlışlıkla 1b-8b varakları arasında gösterildiği anlaşılmıştır. Söz konusu katalogta ikinci bir yanlışlık ise müellifin isminin Ali b. Hasan et-Trabzonî olarak verilmesidir. Zira bu eserin dibâcesinde, müellifin bizzat kendisi adını "Osman b. Hasan b. Muhyiddin et-Trabzonî" diye belirtmiştir.

Araştırmamız esnasında Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, 4557/5 yer numarasında *Risâle fi Tevcîhi'l-Hilâf* başlığıyla müellifin aynı risalesinin başka bir nüshasının daha var olduğu tespit edilmiştir. Katalog kaydında "müellif hattı olması muhtemeldir" şeklinde bir kayıt vardır. Ancak bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Şehid Ali Paşa nüshasında müellif adı mukaddimede zikredilirken, bu nüshada hâtimede yer almaktadır. Telif ya da istinsah tarihi yoktur.

Şehid Ali Paşa nüshasının 56b ile 57a varaklarının kenarlarına açıklama notları düşülmüştür. En az metin kadar yer kaplayan bu notların kim tarafından düşüldüğü belli değildir. Notlar Teftâzânî (ö.792/1390) ve Hasan Çelebî gibi alimlerin kitaplarından aktarılmıştır. İnebey nüshasında da benzer notlar vardır ancak onlar diğer nüshadaki kadar yoğun değildir.

* Doç. Dr., Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı, suleymangur@trabzon.edu.tr

¹ Komisyon, *El-fihristü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahdûd, mahdûdâtü't-tefsir ve ulûmuhu* (Ürdün: 1989), 2: 867.

Muhtevası

Müellif, besmele, hamdele ve salveleden sonra “fe yekülül’abdü’l-fakîr Osman b. Hasan b. Muhyiddin et-Trabzânî” şeklinde bir giriş yapar ve bu eseri yazmadaki gayesini dîbâcede özetle şu şekilde dile getirir. Mevlânâ Sâdî Efendi (ö.945/1539)² Kadı Beydâvî (ö. 685/1286) tefsirine yazdığı hâşiyede, Nebe’ suresi 23. ayetin izahında bazı hususları dile getirmiştir. Yine Kadı Beydâvî tefsirine hâşiyeye yazanlardan biri olan Mevlânâ İsmüddîn (ö. 945/1538)³ ise onun açıklamalarına muhalif bir beyanda bulunmuştur. Bu durum ehli ilim arasında tartışma konusu olmuştur. Ben de bu tartışmada kimin görüşünün daha isabetli olduğunu ortaya koymaya çalışacağım. Bu maksatla önce Kadı Beydâvî’nin söz konusu ayetle ilgili izahını zikredeceğim. Ardından Sâdî Efendinin bu konudaki beyanını aktaracağım. Bu meseleyi çeşitli yönlerden ele alıp açıklayarak sonuçta Sâdî Efendinin haklılığına hükmedeceğim. Bu sayede ona muhalif açıklamaları olan İsmüddîn Efendinin bu konudaki görüşünün isabetsiz olduğu ortaya çıkmış olacak.⁴

Müfessir dîbâcedeki bu açıklamalardan sonra öncelikle Nebe’ suresinde geçen şu ayetleri zikreder:

إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا لِلطَّاغِينَ مَابَا لَا يَبْتَئِينَ فِيهَا أَحْقَابًا لَا يَدْخُلُونَ فِيهَا بَرْدًا وَلَا شَرَابًا إِلَّا حَمِيمًا وَعَسَافًا جَزَاءً وَفَاقًا

“Şüphesiz cehennem, bir gözetleme yeridir; azgınlar için, içinde çağlar boyu kalacakları bir dönüş yeridir. Orada ne bir serinlik ve ne de içecek bir şey tadacaklar! Ancak, uygun bir ceza olarak kaynar su ve irin içecekler.” (Nebe’ 78/21-26)

Aslında burada yer verilen 23 ve 24. ayetin içeriği ilk dönemlerden itibaren İslam alimleri arasında tartışma konusu olmuştur. Özellikle ayette geçen ve “hukub” kelimesinin çoğulu olan “ahkâb” kelimesinin taşıdığı anlamlar, bu tartışmanın temelini oluşturmuşlardır. Zira bu kelimeye belirsiz uzun süre, çağlar, sonsuz devirler, uzun süre, seksen yıl gibi pek çok anlam verilmiştir. Dolayısıyla bu durum ulema arasında görüş farklılıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aralarında Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas’ın da bulunduğu bir kısım alimler ve İbnü’l-Arabî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî gibi bazı mutasavvıflar, konumuz olan “Orada çağlar boyu kalırlar” mealindeki ayeti ve diğer bazı ayetleri⁵ delil getirerek, ayrıca Yüce Allah’ın rahmetinin her şeyi kuşattığını⁶ rahmetinin azabına üstün geldiğini, azabını geçtiğini⁷ bildiren ayet ve hadisleri de dikkate alarak cehennem ve/veya cehennem azabının, uzun asırlar ifade eden bir sürenin ardından sona ereceğini yahut içindekilerin azaptan etkilenmeyecek hale geleceklerini düşünmüşlerdir. Ehl-i sünnet ulemasının kahir ekseriyeti ise diğer bazı delillere ilaveten, Kur’ân-ı Kerîm’in pek çok yerinde sık sık ebedilik anlamı içeren “hulûd” ve “ebed” lafızlarının kullanılmasına ve daha başka bazı delillere dayanarak, inkârcılar ve müşrikler için cehennem azabının sonsuzluğunu savunmuşlardır.⁸

² Sâdî Çelebi (ö. 945/1539) ve ilgili eseri (Hâşiyeye ‘alâ Tefsîri’l-Beyzâvî (el-Fevâ’ idü’l-behiyye) için bk., Mehmet İpşirli, Ziya Demir, “Sâdî Çelebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 35: 404-405.

³ Asıl adı şu şekildedir: Ebû İshâk İsmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyîni (ö. 945/1538). İsmüddîn ve ilgili eseri (Hâşiyeye ‘alâ Cüz’i ‘Amme min tefsîri’l-Beyzâvî) için bk., İsmail Durmuş, “İsferâyîni, İsmüddîn” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 22: 516-517.

⁴ Osman b. Hasan b. Muhyiddin et-Trabzonî, *Ta’lîka ‘alâ Tefsîri’l-Kâzî fi kavlihi Te’âlâ lâbisine fihâ ahkâbâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Bölümü, nr. 2834, vr. 55b.

⁵ Mesela bakınız En’âm 6/128; Hûd 11/106-108.

⁶ A’râf 7/156

⁷ Buhârî “Tevhîd”, 15, 55; Müslim, “Tevbe”, 14-16.

⁸ Hayreddin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 5:537.

Osman b. Hasan b. Muhyiddîn et-Trabzonî, mukaddimede de ifade ettiği üzere önce Kadı Beydâvî'nin *Envâru'l-Tenzil ve Esrâru'l-Te'vil* isimli eserinden bu ayetlerin tefsiri bağlamındaki şu izahlarını aktarmaktadır:

“Orada çağlar boyu kalırlar” ifadesinde geçen “ahkâb” lafzı peş peşe çağlar boyu demektir. Bu ifadede, kâfirlerin cehennemden çıkacağına dair herhangi bir işaret yoktur. Zira “hukub” kelimesinin seksen sene, ya da yetmiş bin sene olduğu doğru olsa da, bu ifadede o belli sürelerin sona ereceğini gösteren bir kanıt yoktur. Çünkü “hukub” lafzı ile art arda gelme durumu kast edilmiş olabilir. Böyle bir durumda bir “hukub,” yani belli bir süre geçtikçe onu başka bir “hukub,” yani yeni bir süre takip eder. Şayet bu, mefhum-ı muhâlif kabilinden olsa da, inkârcıların ebedi olarak cehennemde kalacaklarını gösteren mantuka karşı koyamaz. Şayet “Orada ne bir serinlik ne de bir içecek tatmazlar.” cümlesi “lâbisine” ifadesindeki gizli zamirin hâli kabul edilse ya da “ahkaben” lafzı, “lâ-yezûkûne” cümlesi ile nasb edilse, orada kaynar su ve irinden başka bir şey tatmazlar, sonra da başka tür bir azap görürler anlamına gelmesi muhtemeldir.⁹

Beydâvî, bu açıklamaları ile ehl-i sünnet alimlerinin bu konudaki görüşlerini teyit etmekte ve “ahkâb” lafzının cehennem sonlu olduğuna delil olamayacağını ortaya koymaktadır. Yine, azabın da son bulmayacağını, bir azap sona erdiğinde başka bir azabın başlayacağını belirtmektedir.

Trabzonî, bundan sonra, Sâdî Efendinin “Lâ yezûkûne... /Orada ne bir serinlik ne de bir içecek tatmazlar.” cümlesinin “ahkâb” lafzının sıfatı olarak da kabul edilebileceğini söylediğini aktarır. Devamla Sâdî Efendinin bu yaklaşımının doğru olduğunu çeşitli dil kaidelerini zikrederek, bu kaideler üzerinde çok yönlü değerlendirmeler yaparak ve hatta bazen bu kaideleri muhtelif misallerle destekleyerek ortaya koymaya çalışır. Netice itibarıyla “lâ yezûkûne...” ifadesinin “ahkâb” lafzının sıfatı olması durumunda da bunun cehennem azabının sonlu olacağı anlamına gelmeyeceğini, cehennemliklerin belli bir dönem içerisindeki bir azabı sona erdikten sonra onlar için başka bir dönemde başka bir azabın başlayacağı anlamına geldiğini anlatmaya çalışır. İsmâüddîn Efendi, Sâdî Efendinin “lâ yezûkûne...” ifadesinin “ahkâb” lafzının sıfatı olabileceği şeklindeki görüşüne, bu durum sanki cehennem azabının son bulacağı şeklinde bir vehim uyandıracığından karşı çıkmıştır. Ancak Trabzonî, sonuç olarak böyle bir muhalefetinin yersiz olduğunu, dil kaideleri dikkatli bir şekilde gözden geçirildiği takdirde böyle bir itiraza yer olmadığını anlaşılabileceğini ifade ederek bu bahsi kapatmakta ve hâtimeye düştüğü şu kayıtlarla risaleyi tamamlamaktadır.

هذا ممّا الهمني ربّي في تحقيق هذا المقام والحمد لله على اتمام المرام وعلى رسوله افضل
الصلوة والسلام تمت الرسالة

“Hâzâ mimmâ elhemenî rabbî fî tahkîki hâze'l-mekâm ve'l-hamdü lillâhi alâ itmâmî'l-merâm ve alâ rasûlihi efzali's-salâti ve's-selâm temmeti'r-risâle.”¹⁰

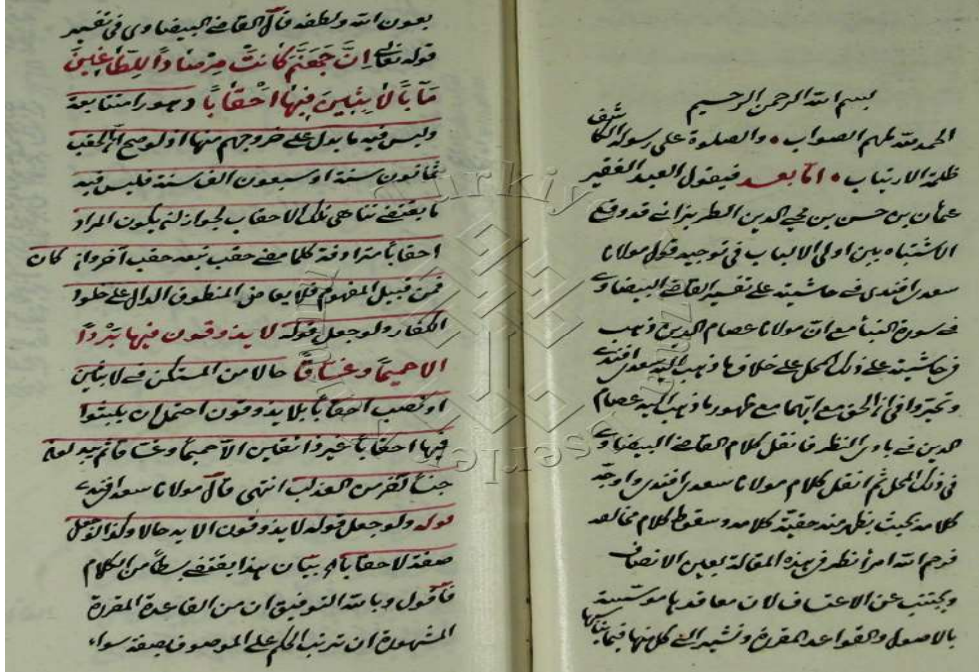
İnebey nüshasının hâtimesindeki kayıt ise şöyledir. “Hâzâ mimmâ elhemenî rabbî fî tahkîki hâze'l-mekâm ve'l-hamdü lillâhi alâ itmâmî'l-merâm ve ene'l-fakîr Osman b. Hasan b. Muhyiddin et-Trabûzânî ğferellahu lehüm ve ‘an kâffeti'l-müslimîne ecma’în âmîn.”¹¹ Önceki nüshada müellif adı mukaddimede zikredilmişken bu nüshada hâtimede yer almaktadır.

⁹ Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâri'l-tenzil ve esrâri'l-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'âşî (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Türâsi'l-'Arabî, 1418), 5:280; Ayrıca bk., Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gâvâmi'zi'l-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi'l-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 4:588; et-Trabzonî, *Ta'lika 'alâ Tefsiri'l-Kâzî fi kavlihi Te'âlâ lâbisine fihâ ahkâbâ*, Şehid Ali Paşa, nr. 2834, vr. 56a.

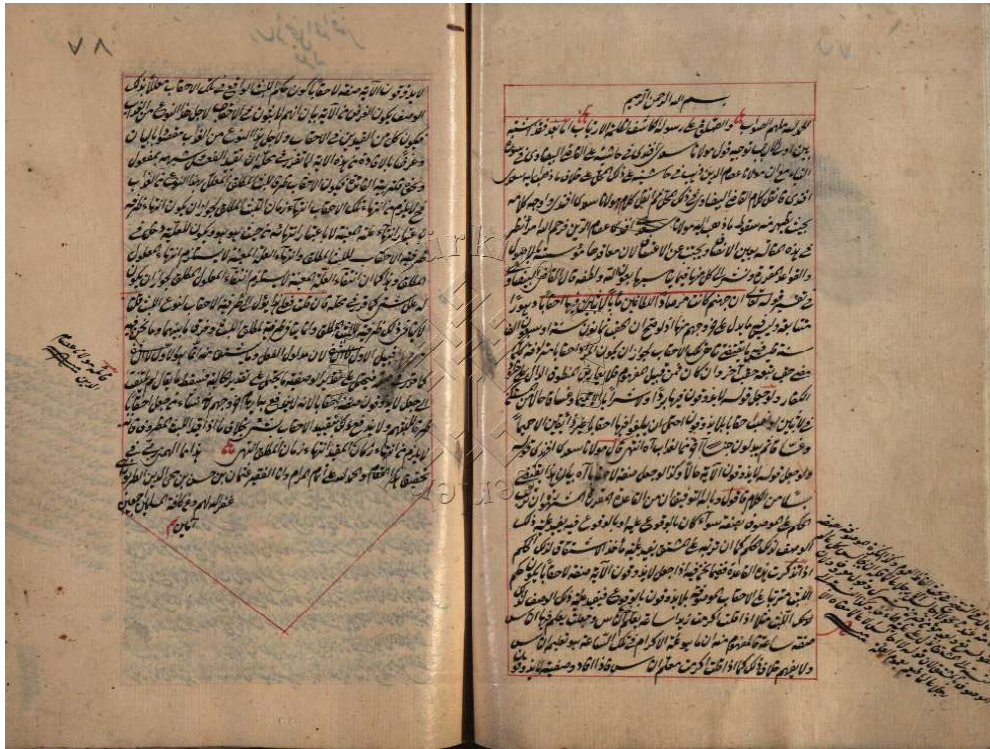
¹⁰ et-Trabzonî, *Ta'lika 'alâ Tefsiri'l-Kâzî fi kavlihi Te'âlâ lâbisine fihâ ahkâbâ*, Şehid Ali Paşa, nr. 2834, vr. 56b-57b.

¹¹ et-Trabzonî, *Risâle fi Tevcihi'l-Hilâf (Ta'lika 'alâ Tefsiri'l-Kâzî...)* Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 4557/5, vr. 78a.

Trabzonî'nin bu risalesi onun sarf, nahiv, iştikak konuları gibi Arap dilinin inceliklerine ve tefsir ilmine vakıf olduğunu, ayrıca ulemanın zihnini meşgul eden ve aralarında tartışma konusu olan böyle bir meseleyi çözüme kavuşturması da onun dönemin alimleri arasında belli bir konuma sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Resim 1: Eserin ilk iki sayfası (Şehid Ali Paşa 2834)

Resim 2: Eserin görseli (Bursa İnebey 4557/5)

Kaynakça

- Beydâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. Thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'âşî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi 'u's-sahîh*. Haz. M. Mustafa el-A'zamî. Riyad: Dârü'l-A'zamî: 1434/2013.
- Durmuş, İsmail. "İsferâyînî, İsamüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22: 516-517. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- İpşirli, Mehmet-Demir, Ziya. "Sâdî Çelebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35: 404-405. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Komisyon. *El-fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahdûd, mahdûdâtü't-tefsir ve ulûmuhu*. Ürdün: 1989.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi 'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.
- Trabzonî, Osman b. Hasan b. Muhyiddin. *Ta'lika 'alâ Tefsiri'l-Kâzî fi kavlihi Te'âlâ lâbisîne fihâ ahkâbâ*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Bölümü, nr. 2834, vr. 55b-57b.
- Trabzonî, Osman b. Hasan b. Muhyiddin. *Risâle fi Tevcihi'l-Hilâf (Ta'lika 'alâ Tefsiri'l-Kâzî...)*. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 4557/5, vr. 77b-78a.
- Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. <https://portal.yek.gov.tr/>.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an haqâ'iki gavâ-mizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eqâvil fi vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.

